

Pobresa i marginalitat, entre el xv i el xix

Miquel Amorós Hernández

Martin Rheinheimer (2009) *Pobres, mendigos y vagabundos. La supervivencia en la necesidad (1450-1850)*. Madrid, Siglo XXI.

Tot i la dificultat de definició que comporta la pobresa, ella mateixa constitueix una invariant antropològica que posa sobre el tapís les qüestions no resoltes que nien a les entranyes de tota societat. Qui està a punt de lliscar en els seus marges, tot entrant en els claroscurs de la marginalitat (i amb això, molt sovint en la incerta penombra entre la vida al marge i la vida delictiva) s'ha acostumat a provocar, al llarg de la història, dues reaccions contraposades: o la caritat o el rebuig més absolut, o la pietat o la forca (Geremek, 1989).

La figura del marginal, del pobre, del que *s'està* / *l'estan* desintegrant de la societat i amb això, desintegrant com a persona, com a subjecte, és allà per recordar-nos que alguna cosa falla, que hi ha un *residu* no resolt en les equacions que descriuen i expliquen el sistema. I aquesta incògnita sense resoldre esdevé pedra de riu inserida en els engranatges d'allò social, allò econòmic i allò antropològic, fent saltar pels aires / sabotejant tota la maquinària dissenyada. L'aspecte antropològic de la qüestió és el que aquí ens interessa, entenent aquest últim com l'estudi d'allò més profundament humà.

Precisament el llibre de Rheinheimer té el mèrit de descendir als factors més humans que caracteritzen tot l'espectre de la pobresa i la marginalitat en el període d'estudi (1450-1850), sense abandonar però el rigor de l'historiador.

El fresc que l'autor ens pinta, esdevé viu retrat de la vida dels marginals de l'època, i és plausible reflex d'una aporia irresolta encara, al començament d'aquest nou mil·lenni, la d'una societat que malgrat la seva riquesa, no ho és tant com per evitar la pobresa¹.

L'autor centra bona part del seu estudi en l'àmbit territorial de llengua alemanya, però realitza abundants incursions en altres territoris d'Europa, com els de llengua anglesa i italiana. Aporta algunes referències puntuals de la situació a Espanya, sobretot pel que fa al segle xvi.

L'eix cronològic d'estudi en què Rheinheimer se centra ve justificat pel canvi paradigmàtic que, en l'explicació de les causes i realitat de la pobresa, s'esdevé entre l'edat mitjana i la modernitat: d'un ordre del món teocèntric es dona la progressiva transició a una visió de tipus antropocèntric. Això produeix un canvi en la comprensió del problema que subjau en la figura del captaire: de ser al món per recordar la fugacitat de la nostra existència terrenal, i per mitjà de l'almoïna facilitar el perdó dels pecats del caritatiu, a posar en dubte l'ordre

(1) «Aquí se plantea el problema de que la Sociedad Civil no es suficientemente rica, en medio del exceso de la riqueza; esto es, que no posee en la propia riqueza lo suficiente como para evitar el exceso de miseria y la formación de la plebe». (Núñez, 1999, p. 104; citant a Hegel)

social i econòmic del naixent capitalisme, i ser objecte d'estudi d'algunes de les més prestigioses plomes de l'humanisme (Vives, 1526), i d'una diversitat de reformadors socials (Robles i Soto, 1545, citats per Santolaria, 2003; Giginta, 1579; Pérez de Herrera, 1598).

No obstant això, el llibre de Rheinheimer no se centra en allò que sobre la pobresa van escriure els tractadistes, sinó en la seva realitat i en els mecanismes de classificació, control i submissió dels paupèrrims per part d'uns estats en què la maquinària burocràtica anava cobrant, progressivament i imparabile, més protagonisme.

La burocratització del tractament de la pobresa anirà adquirint més pes a finals del XVI. La conseqüència serà un canvi de postura davant la problemàtica de la marginalitat, tot transitant des de l'almoina indiscriminada donada per particulars caritatius, a la centralització de la caritat en una bossa comuna, primer a les esglésies i més tard en els consells ciutadans. La laïcització de la caritat anirà lligada a l'abandonament d'una visió de la pobresa (en ocasions voluntària –pobres sants–, en el cas dels ordes mendicants) com una cosa encomiable i del treball com a càstig diví, i a l'acceptació del punt de vista del naixent ordre social i econòmic del capitalisme, en què la crítica reformista (Luter, sense anar més lluny) atacarà els ordes mendicants, i establirà com a veritat indiscutible la salvació pel treball.

En lligam directe amb aquest punt, apareixerà la instauració de mecanismes classificatoris de la pobresa facilitats, ho dèiem, per una creixent burocratització. Els ajuts als pobres hauran de passar a estar controlats per les autoritats municipals i no per les accions caritatives de particulars, tot això en benefici d'un ordre social en transformació. La progressiva abstracció del concepte de

pobresa facilitarà, per la via dels coneguts exàmens de pobres, la seva classificació per mitjà d'un etiquetatge que, actuant com a marcador social, serà catalitzador d'uns processos i mecanismes cada vegada més quintaessencials d'exclusió social. Enfront de la realitat concreta i palpable de la pobresa quotidiana, emergirà un concepte de la pobresa abstracte, objectivat de les subjectivitats que formen el canemàs de la marginalitat.

El hiat així produït, entre la societat integrada i els pobres i marginats, facilitarà la presa de decisions inhumanalement dràstiques com el tancament en institucions, l'aplicació de la pena de mort, la desaparició física dels espais comuns de la quotidianitat d'una naixent societat burgesa, a la qual la trista figura del pobre descompon el barroc decorat d'allò social.

De beneïts pobres de Déu a brutes criatures subhumanes a què progressivament se les anirà duent als abismals marges de la societat, per mitjà del recurs de l'atàvic por a allò que és diferent, a qui posa en perill la construcció de la pròpia identitat i de les veritats assumides com indubtables. Arguments sanitaris i econòmics en contra del subsidi de pobres no faltaran. Rheinheimer ofereix en aquest llibre abundants exemples i reflexions sobre com el mecanisme d'exercici de categorització de la pobresa permetrà, en un moment concret, l'ingrés o l'egressió en les ajudes socials, de manera que provocaran l'alternativa ruptura o constitució de les identitats socials dels diversos grups tradicionalment enquadrats en el fenomen de la marginalitat. Els processos d'exclusió no els permetran ser ni súbdits, ni molt menys ciutadans. S'arribarà a decretar una autèntica caça de l'home. (Rheinheimer, p. 159-196).

L'acceptació i l'ingrés en el cos social vindrà donat, i de forma més marcada a l'Europa protestant –objecte d'estudi preferent per l'autor– per l'aptitud per al treball productiu. I aquesta aptitud per a la producció serà motiu per als processos d'inclusió / exclusió, i excusa per a la prestació d'ajudes o no. En nom d'una recerca d'una *productivitat* (si es vol, *eficàcia*) cada vegada més meridiana, el nou ordre social que neix amb la modernitat produirà en les classes socials més desfavorides, les que limiten amb la pobresa, un terror a la pobresa mateixa, de manera que els mecanismes d'allunyament i exclusió envers els veritables pobres seran precisament aquí on actuaran de forma més radical i exacerbada. L'espantall de la pobresa serà agitat per unes autoritats a qui els serà útil la submissió a l'ordre econòmic de tot el cos social. Precisament per això, els pobres, si a l'edat mitjana eren vistos com emissors de Déu, a la modernitat balbucient seran utilitzats com a boc expiatori per aconseguir la submissió a uns principis ideològics als quals els nous criteris econòmics no són aliens.

Per part dels marginats, apareixeran mecanismes d'apropiació de la pròpia fisiologia del sistema que permetin la supervivència, de manera que l'engany, l'aprofitament, la simulació en definitiva, apareixeran de forma clara, si es vol en una àrdua competició coevolutiva entre l'autoritat i els sotmesos. Sobre això bé val la pena llegir les pàgines que Rheinheimer dedica al tema (p. 121-158).

Vinculat a la supervivència dels desfavorits, l'autor en el capítol dedicat a l'etern femení (p. 41-75) s'ocupa de les escasses possibilitats de supervivència que tenien les dones desemparedades, la qual cosa les convertia, convé no oblidar-ho, en el principal grup candidat a la pobresa quan apareixia algun factor desestabilitzador que provoqués crisi

(conjunturals, estructurals o degudes a factors accidentals). Val la pena llegir l'apartat dedicat a la prostitució (p. 56-63), il·legimitat (p. 64-69), i conseqüència de les dues primeres, el referent a l'avortament, l'infanticidi i els nens expòsits (p. 69-75). En clau pedagògica, obligada és aquí la menció a Pestalozzi (Pestalozzi, 2002) i, conseqüentment, Itard (1982). Cal apuntar també ara l'acusació i condemna per bruixeria de nombroses dones.

L'afinament dels mecanismes de control i exclusió social en funció del temps són descrits per l'autor d'una forma admirable en el curs de tot el llibre, però mereix ser destacat el capítol dedicat als gitanos (p. 159-196). Des de l'arribada del poble gitano a Europa², es donarà una recapitulació de la filogènesi en la història ontogenètica dels processos d'exclusió i marginació del període que abasta l'obra. Els gitanos passaran de ser egipcians pelegrins sants, i per això respectats, a ser vistos com un grup que mostra amb la seva actitud i forma de vida –itinerant, nòmada– contravalors que no interessaran a les classes dirigents, perquè posen en dubte el *status quo*.

Segons Rheinheimer, la identitat del poble gitano es constituirà amb l'assimilació d'elements que troben en les terres a través de les quals es desplacen, incloent-hi els tòpics que se'ls apliquen, en part a causa d'un mecanisme d'apropiació (p. 160) necessari per a la seva supervivència. Això farà que es dediquin, sobretot les seves dones, a les arts endevinatòries, curanderisme, etc. La vida nòmada, i els caràcters distintius de l'ètnia, facilitaran els processos d'eti-

(2) Al segle XIV, als Balcans; inici del XV, a l'Europa central; 1420, a França i Itàlia; 1425, a Espanya, i inici del segle XVI, a les Illes britàniques i a Escandinàvia (Rheinheimer, 2009, p. 159).

quetatge dels gitanos, i quan això esdevinguí, es declararà una autèntica caça de l'home, és a dir, un genocidi aprovat per les autoritats. Aquest serà el punt culminant d'un procés que, iniciat per accions particulars, esdevindrà política administrativa oficial³. Sobre això, l'autor (p. 175) aporta abundants dades per a l'estudi.

En 1757 la orden consistía en interrogar a todos los gitanos aprehendidos y, si no habían cometido ningún delito, condenarlos «de por vida a trabajos forzados o a trabajar en la prisión». (p. 175; la cursiva és de l'autor)

Finalment, només volem apuntar que la lectura dels mecanismes admirablement descrits per Rheinheimer, d'eti-quetatge, exclusió i extermini del poble romaní durant el període d'estudi, ens han recordat, per la seva extraordinària semblança, a l'Holocaust que els nacionalsocialistes aplicarien més tard als jueus.

Referències

- Geremek, B. (1989) *La piedad y la horca. Historia de la miseria y de la caridad en Europa*. Madrid, Alianza Editorial.
- Giginta, M. de (1579) *Tratado de remedio de pobres*. Barcelona, Ariel, 2000 (edició i estudi introductori de Félix Santolaria Sierra).
- Itard, J. (1982) *Víctor de L'Aveyron. Jean Itard: Memoria e informe sobre Víctor de L'Aveyron*. Madrid, Alianza Editorial (comentaris i traducció de Rafael Sánchez Ferlosio).
- Little, L. K. (1980) *Pobreza voluntaria y economía de beneficio en la Europa medieval*. Madrid, Taurus.
- Núñez, V. (1999) *Pedagogía Social: cartas para navegar en el nuevo milenio*. Buenos Aires, Santillana.
- Pérez de Herrera, C. (1598) *Amparo de pobres*. Madrid, Espasa-Calpe, 1975 (edició, introducció i notes de Michel Cavillac).
- Pestalozzi, J. H. (2002) *Sobre legislación e infanticidio (1780-1783)*. Barcelona, Herder.
- Santolaria, F. (2003) *El gran debate sobre los pobres en el siglo XVI. Domingo de Soto y Juan de Robles 1545*. Barcelona, Ariel. [Inclou les dues referències següents: Soto, D. de (1545) *Deliberación en la causa de los pobres*; Robles, J. de (1545) *De la orden que en algunos pueblos de España se ha puesto en la limosna, para remedio de los verdaderos pobres*].
- Vives, J. L. (1526) *Tratado del socorro de pobres*. València, Pre-textos, Biblioteca Valenciana, Generalitat Valenciana, 2006 (Traducció inèdita del segle XVI de Bernardo Pérez de Chinchón. Edició, introducció i notes de Joaquim Parellada. Estudi preliminar de Marcel Bataillon. Apèndix de Francisco Pons).

(3) «En el cabildo de Lübeck se acordó en efecto en 1736 que a los gitanos, inmediatamente, en cuanto se les encontrase, sin clemencia alguna se los colgase de las horcas que se levantarán en las fronteras. Las décadas de 1720 y 1730 constituyeron en toda Alemania el punto culminante de la persecución» (p. 175).